

Magyarország és a nagy átalakulás – negyed évszázad távlatából

Az 1989-1990-es politikai rendszerváltozás új történelmi fejezetet nyitott a magyar társadalom életében. Negyed évszázad hosszú idő az egyén életében, de kevés ahhoz, hogy történelmi távlatot adjon. A változások (és majd amint látni fogjuk: sok tekintetben az állandóságok) számtalan dimenziója miatt reménytelen lenne egy előadásban, egyetlen tanulmányban megkísérelni a nagy átalakulás átfogó értékelését, különösen a gazdasági-társadalmi folyamatok etikai, értékrendi dimenzióira is kitérve. A következőkben ezért a rendszerváltozási folyamatnak olyan vonatkozásait mutatom be, amelyek a tárgyyszerű szakmai párbeszédnek, a strukturált intellektuális vitának érdemi kellékei.

A folyamatok értelmezése és különösen értékelése azonban elkerülhetetlenül szubjektív. Ez nem is lehet másképp, hiszen akik felnőttként élték át a sorsfordító éveket és az egymást követő fordulatokat, mind más és másfajta tapasztalatot szereztek, a később felnőttkorba lépő generáció tagjai pedig a maguk értékrendje, tanult és örökölt nézetei, valamint (nyilván igen hiányos) egyéni ismereteik szerint ítélnék. A közelmúltról szólva a szerzőnek úgy kell törekednie az objektivitásra, hogy közben nem vonatkoztathat el saját személyes élményeitől, sőt akár elfogultságaitól sem. A tévedésektől és túlzásoktól akkor védheti meg magát és hallgatóját, olvasóját, ha tényadatokból és mérhető vonatkozásokból álló keretek között végzi el a maga elemzését.

Az alábbiakban ennek a személyes elemzőmunkának a komponensei találhatók. Az előadás diáin bemutatott adatok és tények részben „magukért beszélnek” – noha aki dolgozott statisztikával, jól tudja, hogy az adatok valójában sosem beszélnek, csak ha értelmes viszonyítási keretbe helyezi azokat az elemző. Itt az időbeliség és a térbeliség keretében szerepelnek az illusztráló, magyarázó és elemző tények, amelyekhez a diák címeiben, szövegében, valamint az alábbi megjegyzések soraiban a szerző hozzáfűzi a maga véleményét, következtetéseit.

Az előadás kiindulási pontja a trianoni Magyarország; legalább eddig vissza kell mennünk időben. A magyar kapitalizmus még az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között jött létre, azaz egy viszonylag fejlett, de mégsem a kor vezető szintjét képviselő nagyobb entitás részeként, miközben a Magyar Királyság nem volt szuverén. A Monarchia bukását követően immár önálló nemzetállam, de súlyos társadalmi traumák elszenvedőjeként jön létre a lényegében mai határai közötti Magyarország. Annak a két világháború közötti külső gazdasági kapcsolatrendszerét (gazdasági függését) mutatja be az 1. ábra. A magyar kivitel (és a fel nem tüntetett behozatal) megoszlása egyértelműen *nyugati irányultságot* jelez: a német, osztrák, olasz piac felé irányul a kivitel zöme. A gazdasági függés ráerősített a politikai függésre, amelynek tragikus következményei jól ismertek.

A 2. ábra már a II. világháborút követő realitásokat mutatja be, konkrétan a magyar külgazdasági függés új mintázatát. A kivitel zöme nem-üzleti alapon, lényegében az államközi csere mechanizmusai révén a Szovjetunióhoz és a többi tervgazdasághoz köti a Magyar Népköztársaságot, noha nem elhanyagolható gazdasági kapcsolatok megmaradtak a nyugati világgal is. Azonban a tervgazdaság viszonyai között (3. ábra) a magyar gazdaság és a magyar társadalom a nyugat-európai társadalmaktól erősen elszigetelve élt, és így fejlődött, ám e fejlődés végig magán viselte – évtizedenként eléggé eltérő mértékben – a piacgazdaságoktól, demokráciáktól való elzártság jegyeit.

A magyar szocializmus napi működése jelentősen különbözött a legtöbb sorstárs nemzetétől. A magyar különállás legnyilvánvalóbb magyarító tényező az *1956-os forradalom és szabadságharc*. 1956 végleg megsemmisítette a magyarországi kommunista rendszer legitimitációját. A forradalmat leverő Szovjetunió vissza tudta helyezni a hatalomba (a legalitásba) a kommunista pártot, ám a *legitimitás*, a rezsím társadalmi elfogadtatása azonban más ügy. Az alávettettek beletörődésének megszerzéséhez a hatalomra kerülő, ott berendezkedő rezsím kénytelen lett az *anyagi fogyasztás* terén koncessziókat adni a magyar társadalomnak – ez vezet el a Kádár János nevéhez fűződő kádárizmushoz, a „gulyáskommunizmushoz”.

A kádárizmusról a mai társadalom jelentős rétegeiben megszépítő és így történelmileg hamis kép él, aminek megvannak a magyarító okai, komponensei. Fontos ezért emlékeztünkben tartani annak 1956-57-es keletkezését, alakváltozásait, az új gazdasági mechanizmus időszakát, valamint a kádári „reformkorszak” súlyos társadalmi velejáróit (4. ábra). A szocialista társadalmi berendezkedés határfokát javítani szándékozó gazdasági reformokat sokféle módon lehet megítélni; a nyugati reflexiók között volt sok pozitív is, különösen a többi kelet-európai tervgazdaság működési rendjéhez mérten. Amiről azonban a külső értékelésekben, és főleg a belső (irányított, cenzúrázott) nyilvánosságban kevés szó esett, az a rendszer mellékhatásainak, diszfunkcióinak társadalmi vonatkozásai, szomorú következményei: *anómia, értékromlás, demográfiai krízis*. A helyzet a maga súlyosságában nem vált nyilvánvalóvá, de még az utókor előtt sem áll tisztán, holott későbbi bajaink gyakran teljesen egyértelműen a kádárizmus mellék- és utóhatásaira vezethetők vissza.

A magyar társadalom mindig is tagolt, sokrétű volt. Így van ez most is, és így volt ez az államszocializmus négy évtizede alatt is. Azonban a szomszédos országokéhoz, és különösen a szerencsésebb sorsú polgári demokráciákhoz képest igen kiterjedté vált nálunk az a kispolgári karakterű réteg, amelyre a *kádári ember* (Homo Kadaricus) fogalom alkalmazható (5. ábra). E réteg a maga méretei folytán később, már a parlamenti demokrácia viszonyai között, politika-befolyásoló erő maradt – innen eredeztethető a magyar politikai élet egyik nagy gyengesége: a populizmusra való hajlam. Az ugyanis lényegében ennek a rétegnek, embertípusnak tesz engedményeket, ennek ajánl állami védelmet, ennek szavazatait veszi majd meg az anyagi fogyasztás ígéretével, némileg ahhoz hasonló módon, ahogy korábban Kádár tette (idővel már főként a külföldi hitelek terhére).

A 6. ábra a magyar demográfiai folyamatokat mutatja be: az európai tendenciáknak részben megfelelő lefutású a magyar termékenység hanyatlása, bár az egyszerű újratermelődés leállása már az 1960-as években bekövetkezett, vagyis jóval előbb, mint sok más országban. A rendszerváltozással együtt járó tranzíciós válság során tovább mérséklődik a születésszám, ám amikor megkezdődik a gazdasági visszaesésből való kilábalás 1993 után, a termékenység nem javul, sőt mondhatni, hogy 1995-től beáll egy igen gyenge termékenység-szintre. Ez pedig elkerülhetetlenül előrevetíti a népességszám gyors és jelentős csökkenését (amit gyorsíthat a kivándorlás, fékezhet a bevándorlás – mindkettő további bonyolult következményekkel járó folyamat).

A rendszerváltozás közgazdasági (de egyben társadalmi) adottságainak egyike az, hogy még a tervgazdaság körülményei között, amikor létezik a Szovjetunió és a rubel-elszámolása, van még Árhivatal, érvényesül a vállalatok feletti pártirányítás, az árak mégis nagyütemben emelkedtek. Így az adott politikai rendszer megszűnésekor makacs *inflációs hajlam* maradt az új rendszerre: 17 százalékos az infláció az utolsó „békeév” során, 1989-ben, gyorsuló trend közepette (7. ábra).

A magyar gazdaság szerkezete, világgazdasági betagoaltsága roppant gyorsan megváltozott a rendszerváltozás során, annak következményeként. Gazdaságunk főpiaca ismét Németország, Ausztria, Olaszország, és általában Nyugat-Európa (8. ábra). A piac- és szerkezetváltást, amely

lényegében egy évtized alatt lezajlott, alapvetően a *külföldi működőtőke* (külföldi közvetlen beruházás – FDI) vitte előre. A gazdaságszerkezeti szempontból sikeres időszak azonban *duális jellegű gazdaságot* hozott létre; olyat tehát, amely egy fejlett és termelékeny nagy magánvállalati szektorból, és egy tőkehiányos, kis termelékenyséű, bizonytalan fejlődési képességű másik - alapvetően hazai tulajdonú - szektorból áll.

Ma a társadalmi szóhasználatban a „multi” rendszerint kritikai összefüggésben fordul elő, sőt néha szitokszó, ráadásul akkor is, amikor nem multinacionális vagy transznacionális cégről, hanem egyszerűen nagyvállalatról van szó. Még olyat is hallottam szóbeli vizsgán, hogy a hallgató a munkahelyét mint „multit” emlegette; amikor rákérdeztem, hogy melyik is a cég, akkor a Magyar Posta Zrt-t nevezte meg. A nagyvállalat-ellenességnek egyébként sok kultúrában komoly hagyománya van, az amerikai filmekben sűrűn visszatérő elem a magányos hős harca a fenyegetően nagyhatalmú korporációval szemben. Az európai fejlődés periferiáján, így hazánkban külön okai is vannak a nagyvállalatokkal szembeni jogos kritikai attitűdnek.

Ezekre az okokra itt ki nem térve, érdemes két vonatkozást kiemelni, amely nélkül nehezen értelmezhető a magyar (sőt általában a térségbeli) gazdasági fejlődés. Az egyik a *munkatermelékenység nagyarányú növekedése* (9. ábra). Ez nem csak és nem kizárólag a nagy cégeknél, vagy csak a külföldi tulajdonú cégeknél következett be, de az biztos, hogy a privatizációs folyamat során rendszerint megnőtt a magántulajdonba került vállalat termelése, miközben jelentősen csökkent az élők munkájának felhasználása, azaz a statisztika igen komoly termelékenység-növekedést regisztrált. Az átalakulás első évtizedét követően a magyar termelékenység nemzetgazdasági átlagban 50 százalékot meghaladó mértékben emelkedett – ez a visegrádi négyek (V4) között a legjobb eredmény.

A dolog hátulütője az, hogy minálunk a legális (regisztrált) foglalkoztatottság a legnagyobb arányban mérséklődött: a szocialista teljes foglalkoztatottsághoz mérve a munkaerőpiaci aktívoknak egynegyede eltűnt a statisztikákból egy évtized alatt, és feltehetően nagyobb részt ténylegesen kikerültek a hazai szervezett munkából korai nyugdíjazás, családi körbe vagy a feketegazdaságba való visszavonulás, később külföldi munkavállalás illetve kivándorlás okán.

A *hatékonyabb foglalkoztatottság* erény, alapja a jobb bérezésnek, és annak, hogy a jobb szervezés, modernebb technológia révén felszabadult munkaerő a gazdaság más területén hasznat hajtó módon bekapcsolódhasson az értéktermelésbe. Ám a 2002 utáni statisztikai sorok azt mutatják, hogy a magyar gazdaság nem járt élen a munkahelyek megteremtésében, sem megtartásában. Idetartozó vonatkozás, hogy nálunk a szakszervezetek aktivitása, reputációja, társadalmi ereje és hasznossága messze elmaradt attól, ami egy kemény versenygazdaságban nélkülözhetetlen lenne a társadalmi partnerségi viszony fenntartásához.

A modern gazdaság másik ismérve, hogy nemcsak az élők munkájával, hanem minden egyéb ráfordítási elemmel, így az energiával, nyersanyaggal is takarékosabban bánik. A piaci mechanizmusok gyarlóságait persze jól ismerjük, de emlékezhetünk arra, hogy az állami tulajdonú cégeknél a tervgazdaság keretein belül milyen irtatlan pazarlás folyt ezekkel az erőforrásokkal. A rendszerváltozás kezdetén a visegrádi országok *fajlagos energiafelhasználása* ötszöröse-hétszerese (!) volt az osztrákénak (10. ábra). A sokkoló adatokban természetesen benne van a gazdasági szerkezet hatása is (a volt tervgazdaságokban eleve nagyobb volt az ipar részaránya, és kisebb a szolgáltatásoké, amelyek rendszerint töredék energiaigény mellett hoznak létre értéket). A fejlődés nem robbanásszerű, de mindenképpen komoly. Hajtó tényezői között megtalálható a korábban mesterségesen lenyomva tartott állami energiaárak liberalizálása, a szervezetváltozás, a technológiai fejlődés és a környezettudatos gondolkodás megerősödése.

Láthatóan sok arca van annak a folyamatnak, amit rendszerváltozásnak nevezünk: eredményekkel, kudarcokkal, és igen gyakran a várttól elmaradó teljesítménnyel. A társadalom

jelentős része egészen más alapon ítéli meg a folyamatot, mint a tudományos elemző, a politikus, a külföldi szemlélő: a legtöbben az egyéni lehetőségek és szabadságok, a személyes fogyasztás és életmód nívóján mérik az előrehaladást vagy éppen a visszacsúszást. Ami a leginkább kézzelfogható vonatkozást illeti, az *élelmiszerfogyasztás* nemzetgazdasági átlaga nem jelez általános jólétnövekedést (11. ábra). Az adatsor csak módjával utal a fogyasztási szerkezet korszerűsödésére (több zöldséget és kevesebb zsiradékot fogyasztunk), az élelmiszerminőség ügyének megítélése pedig részletesebb szakmai elemzést igényelne.

Amit azonban a makromutatók nagy megbízhatósággal jeleznek: a bruttó hazai termék alakulásán, mint nemzetközi összevetésre leginkább használt, bár ismert hiányosságokat tartalmazó mutatón mérve a magyar gazdasági teljesítmény a hozzánk mérhető nemzetek többségéhez képest gyenge-közepes (12. ábra). Ha tehát a magyar polgár úgy érzi, hogy a várakozásaihoz képest gyengébben húzott a gazdaság, akkor főként a 2004 után érzékelése egybeesik a kemény makrogazdasági adatokkal. 2004 egyben az uniós belépés éve a térségben (az ábrán szereplő horvátok kivételével), ám a *magyar ütemvesztés*, és főleg a másokhoz viszonyított *relatív pozíció gyengülése* nem magyarázható az EU-tagsággal (különös is lenne, ismerve az abból fakadó gazdasági előnyöket). Minden más térségbeli nemzet sokat profitált a tagságból. Mindaddig jól haladtak a makromutatóik, amíg a 2008-as krízis nem érezte hatását ebben a régióban is – de ez már más ügy.

A gazdasági növekedési ütem azonban nem perdöntő a gazdasági fejlődés megítélésében, és különösen nem abban a kontextusban, amelybe a jelen elemzés illeszkedik. A GDP-növekedés semmiképpen sem helyezhető valamilyen nemzetgazdasági preferencia-rendezés élére. Ha a társadalmon belüli indokolatlan és igazságtalan különbségek mérséklődnének, a területi aránytalanságok csökkennének, az életminőség érezhetően javulna, a társadalom demográfiai újratermelődése szerves úton és fenntartható jelleggel helyreállna, akkor lényegében érdektelen lenne az egy főre jutó GDP növekedési rangsorában elfoglalt helyünk. Azonban a felsorolt ügyeket illetően aligha van dicsekednivalónk. Sőt még tovább árnyalja – ám inkább szürkére – a képet a bérköltségünk nemzetközi elemzése: eszerint a *termelés egységére jutó bér-ráfordítás* (az ún. egység-béreköltség) terén hazánk a válság óta határozottan csökkent, azaz a külföldi munkaadónak olcsóbbá vált (13. ábra). A nemzetközi összevetésben az euróra (vagy dollárra) átszámolt béreköltség mértékét érinti az illető ország valutaárfolyama: a forint nem csekély gyengülése a 2008 előtti időszakhoz képest a külföldi befektető számára e vonatkozásban vonzóbbá tette hazánkat. Ugyanakkor súlyos etikai, társadalmi ellenvetéseket tehetünk az olyan gazdasági modellel szemben, amely keretében a külföldi és a hazai vállalkozásokat a magyarországi bürokrácia, korrupció és egyéb működési gyengeséget az ország a termelékenységéhez képest olcsó béreivel kompenzálja.

A nemzetközi összevetések, versenyképességi rangsorok és komparatív elemzések sokasága alapján kimondható, hogy kifulladásban van az a gazdaság- és társadalomfejlődési modell, amely a viszonylag olcsó, de aránylag jól képzett munkát társította a külföldtől adókedvezményekkel és egyéb ösztönzőkkel idecsábított tőkéhez. Aligha érdemes folytatni azt a gyakorlatot, amelyik szubvenciókkal igyekezett kompenzálni a magyar bürokrácia lassúságát, az állam egyéb diszfunkcióit, és ahol ügyeskedés pótolta az innovációt, a politikai kapcsolatrendszer a piaci versenyképességet. A modell gyengeségeit a 14. oldalon felsorolt trendek kellő erővel bemutatják ahhoz, hogy világossá váljék: az utóbbi évtizedben bejárt út már aligha folytatható.

Ám kitől, mitől várható és remélhető a változás? A magyar ember számára kézenfekvő válasz az állam. Azonban a hozzánk mérhető helyzetű országokhoz viszonyított magyar sajátosság pontosan az *állam túlzott mérete, szerepvállalása*, és így a társadalmi és gazdasági folyamatokban való mértéktelen jelenléte. Ennek a ténynek egyik lényegi dimenzióját mutatja az *államháztartási kiadások* GDP-hez mért aránya (15. ábra). A kiadásokhoz hasonló

nagyságrendű bevételekre van szüksége az államnak, melyekre alapvetően az adóztatás útján tesz szert. A túladóztatás viszont egy sor káros társadalmi következményhez vezet, ezek között a teljesítmény-visszatartás, az adóelkerülési erőfeszítés előkelő helyen áll. Nagyra duzzadt állami kiadások mellett nehéz az államháztartást egyensúlyban tartani: ez praktikusán negyed évszázada nem is sikerült. Sőt a 2001 és 2007 közötti időszakban roppant nagy méretet öltött az államháztartás hiánya (16. ábra).

A következmények igen súlyosak lettek: ismét növekedésnek indult a magyar állam eladósodottsága, amely pedig a 2000-es évek legelejére már az euró átvételéhez szükséges ún. maastrichti kritériumoknak is megfelelt volna. A mértéktelen állami túlköltekezés feltűnően nagyarányú volt választási években: egyszerűen szólva fedezetlen kiadások ígéréssel és részben teljesítésével korrumpálta a hatalom az arra fogékony szavazókat. Fontos látni, hogy a kiegyensúlyozott költségvetés nem valami vaskalapos pénzügyi ortodoxia követelménye. Súlyos etikai érvek szólnak az állam nagyarányú deficitje ellen, hiszen annak finanszírozási terhe döntően a következő generációra, generációkra hárul.

A túlméretezett államháztartás egyben növeli a *korrupciós kockázatot*. Ismerünk persze korrupciótól, nepotizmustól jórészt mentes országokat nagy állami kiadások és adóelvonások mellett (a skandináv országok ilyenek), ám azok inkább a szabályt erősítő kivételeknek számítanak. A magyar helyezés az érzékelt korrupció ország-sorrendjében minket a lengyelek mögé, az olaszok, bolgárok elé helyez (17. ábra). Más felmérésekben a román helyezés a legutóbbi időkben annyira megjavult, hogy elénk került. Bárhogy van is, erős érvek szólnak az ellen, hogy társadalmi gondjainkat további állami kiadásokkal próbálják orvosolni (és ezzel vagy további adóterheket helyeznek a jelen generációra, vagy még több államadósság marad a következőre, az akár még meg sem születettek). Ugyanakkor a meglévő állami erőforrások elosztásának diszfunkciót mutatja például az, hogy milyen mértékben szakadt szét hazánk viszonylag fejlett és jómódú, és sokkal elmaradottabb, szegényebb térségekre (18. ábra).

A társadalmi és gazdasági folyamatok áttekintését a *nézetek és értékek* áttekintése zárja. Az elmúlt negyedévszázad legnagyobb hatású és történelmi jelentőségű fordulata a piacgazdaságra és demokráciára való békés áttérés volt - mint a térségben máshol is. Tanulságos, hogy az összehasonlító nemzetközi felmérések szerint a magyar társadalom, amely 1991-ben, az első ilyen nagymintás felmérés idején nagy többségében támogatta a piacgazdasági rendre való áttérést (valójában: visszatérést), 2009-re már egészen másképpen ítélte meg az ügyet. Igaz, 2009 a nemzetközi pénzügyi válság éve, mely hazánkat különösen súlyosan érintette. A gazdasági bajok mellett akkor politikai-erkölcsi bajaink is kulmináltak. Mindezzel együtt elgondolkoztató, hogy a válaszadóknak kevesebb, mint fele támogatta azt a rendszert (a piacgazdaságot, kapitalizmust), amelyben valójában benne élt. A rendszer ilyen mértékű támogatottsági esése a térség más országában nem tapasztalható. (19. ábra)

Megkockáztatható, hogy a sorstárs nemzetek többségének gazdasági teljesítményétől való elmaradásunk részben a piacgazdasági értékrend nagyfokú elutasíthatóságával is kapcsolatba hozható (noha az ok és az okozat közötti összefüggés iránya nem egyértelmű). Egy más típusú felmérés szerint (20. ábra) a társadalom meglepően nagy része fordult el idővel a piacgazdaság olyan evidenciáitól, mint hogy a vállalatok (kicsik és nagyok) alapesetben magántulajdonban vannak, a bérek a piaci verseny hatására, nem pedig állami bérszabályok szerint alakulnak, és az elégtelen egyéni teljesítmény az állás elvesztéséhez vezethet.

A piacgazdasági értékek semelyik európai társadalomban nem számítanak egyeduralkodónak, és számos ideológiai, eszmei alapról kritizálhatók ezen értékek. Ám ezzel együtt tartós értékválságra, értékbeli bizonytalanságra utal, ha a fennálló gazdasági-társadalmi rendszerrel ilyen mértékben inkongruens az értékrend. Az itt felvázolt történelmi pálya alapján, a velünk összevethető nemzetek fejlődési útjaival összevetve feltűnő, hogy milyen erősen hat az a

világkép (és milyen széles az azt hordozó réteg), amelyet a *kádári* jelzővel lehet illetni. Tévedés ne essék: a térség más országaira, sőt valamennyi peremhelyzetű országra jellemző, hogy a középrétegek (Mittelstand – a német szóhasználatban) nem elég erősek, és nem tudják olyan mértékben stabilizálni mind a gazdaságot, mind a politikai diskurzust és gyakorlati politizálást, mint a szerves fejlődésen áteső polgári társadalmakban. Ez a ténymegállapítás azonban nem csökkenti annak jelentőségét, hogy a magyar rendszerváltozási folyamat számos elágazási pontján az államtól függő és az önálló életviteltől, kockázatvállalástól ódzkodó széles rétegek miatt a politika le-letért a szerves polgárosodás pályájáról (21. ábra).

Ezen elemzés alapján jutunk azokhoz a némileg pesszimista következtetésekhez, amelyeket az utolsó dia tartalmaz. Mindez azonban nem fátum, hiszen a társadalom élő organizmus, amely reagál a történésekre, levon következtetést az addigi pályán elért haladás mértékéről, és képes korigálni a pálya menetén.

* * *

Gazdaság – Etika – Globalizáció

Konferencia kiadvány

A Jövőegyetem könyvek sorozat új kötete a 2015. évi Gazdaság – Etika - Globalizáció című nemzetközi konferencia előadásainak szerkesztett változatait tartalmazza.

A Jövőegyetem könyvek sorozatot szerkeszti:

Kertész-Bakos Ferenc

ISSN 2416-0482

© Kertész-Bakos Ferenc

A Jövőegyetem könyvek sorozatot kiadja:

John Henry Newman Oktatási Központ Kft.

8330 Sümeg, Kossuth L. u. 2.

Felelős kiadó:

Fülep Dániel

Az előadások szövegei a forrás megjelölésével szabadon terjeszthetők.